בואי תימן

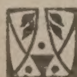
סדר הכנסת ספר תורה כמנהג אנשי תימן

מאת

דוד בן סלימאן דוד ששון

(לונדון)

תוצאה מיוחדה מ„הצופה לחכמת ישראל".

בודאפעסט, תרפ"ד.

בדפוס של האחים משולם זלמן ומנחם הכהן קאטצבורג

PRINTED IN HUNGARY.

בואי תימן

סדר הכנסת ספר תורה כמנהג אנשי תימן

מאת

דוד בן סלימאן דוד ששון
(לונדון)

תוצאה מיוחדה מ״הצופה לחכמת ישראל״.

בודאפעסט, תרפ״ד.
בדפוס של האחים משולם זלמן ומנחם הכהן קאטצבורג
PRINTED IN HUNGARY.

בואי תימן

מאת

דוד בן סלימאן דוד ששון (לונדון).

בפרק כ"א הלכה ו' של מסכת סופרים בכת"י מינכן (דף תק"ע ע"ב והלאה) אנו שונין: וחוזרין ספר תור' ואו' יהי שם יי מבורך וקדיש שאין לך קריאה שיטעון קדיש עד שיחזיר אלא על שבת בלבד מפני המפטיר ואעפ"י כן על קריא' המפטי' ועל הנביא לאחר שמניחין ספר תורה במקומו או' קדוש וקדיש למה אלא ללמד שאין או' קדיש לא בראשי חדשים ולא בתעניות ולא בשני ובחמישי ולא בחולו של מועד ולא בשמונת ימי חנוכה ולא בפורים עד שמחזירין ספר תורה למקומו בשעה שהעם עומדין והן עונין יהא שמיה רבא מברך בכוונה בעמידה. ובכ"י שוח"ה שממנו הוציא לאור ר' יואל הכהן מיללער את מסכת סופרים (בליפסיא שנת תרל"ח עמוד XLII) נמצאת הגירסא: ומניחין ס"ת במקומו ואומר יהי שם יי מבורך וקדיש שאין לך קריאה שיטעון עד שיחזור אלא של שבת בלבד מפני המפטיר ועל הנביא לאחר שמניחין ס"ת במקומו אומר קדיש וקדיש למה אלא ללמד שאין אומר קדיש לא בר"ח ולא בח' ימי חנוכה ולא בפורים עד שמחזירים ס"ת למקומו בשעה שהעם עומדים והם עונין אמן ישי"ר מברך ועונה במעמידה. ובהוצאות שלנו הגירסא: ומניחין ס"ת במקומו ואומר יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם וקדיש (שאין לך קריאה שטעון קדיש עד שיחזיר אלא של שבת בלבד מפני המפטיר ועל הנביא לאחר שמניחין ס"ת במקומו אומר קדיש וקדיש למה אלא ללמד) שאין אומרים קדיש לא בר"ח ולא בתעניות ולא בשני ובחמישי ולא בחולו של מועד ולא בח' ימי חנוכה ולא בפורים עד שמחזירים ס"ת למקומו בשעה שהעם עומדים והן עונין איש"ר בכוונה בעמידה. הגאון ר' אליהו מווילנא זצ"ל מוחק כל מה שנמצא במסגרת. והגאון מוחק ג"כ את המאמר בהלכה ז': מדלגין בנביא ואין מדלגין בתורה שאפילו אם דלג פסוק אחד ולא קראו והזיר את התורה ואמר קדיש חוזר ופותח ומברך וקורא הוא ושנים אחרים. מכל הנוסהאות האלו אנו לומדים כי בזמנם ובמקומם קראו את ההפטרה ואמרו הברכות על הנביא לאחר שהיו מניחין ס"ת במקומו ואמרו קדיש.

מנהג זה מתנגד למה שמצינו במסכת סוטה דף ט"ל ע"ב: ואמר רבי תנחום אמר רבי יהושע בן לוי אין המפטיר רשאי להפטיר בנביא עד שיגלל ס"ת. ופירש רש"י עד שתגלל ס"ת במטפחותיו כדי שלא יהו הגוללים טרודים מלשמוע ההפטרה מפי המפטיר. ובשבולי הלקט סי' פ' (עיין כ"י שלי סי' תקל"ט, ע' קע"ה, וכ"י שלי סי' תר"ז, ע' צ"ו) נותן טעם אחר לדבר וזה לשונו: ואין המפטיר רשאי לפתוח בהפטרה עד שיגלל ספר תורה כדאיתא בסוטה והטעם דאיכא ביזיון לספר תורה שלא נגלל עדיין והם קורין בנביא כדאמרינן ביומא ונייתי ספר תורה אחרינא

וניקרי ביה ומשני משום פגמו שלראשון ואם בספר תורה אחר אסור לקרוא כל זמן שהראשון פתוח משום פגם דראשון כל שכן שאסור להפטיר בנביא עד שיגלל ספר תורה עכ"ל. ובין לפירושו של רש"י ובין לפירושו של רבינו צדקיה הרופא בן אברהם ברור שקראו את ההפטרה מיד אחר הגלילה ולא אחר חזרת ס"ת ובאמת כך הוא מנהג בכל המדינות. בבבל, לפי סדורו של רב עמרם גאון דפוס ברלין דף כ"ט ע"ב: לאחר סיום הפרשה מקדש השליח ומפטירין בנביא וכו' ומחזירין את התורה למקומה. וכן היה נ"כ המנהג בספרד כמו שנמצא בספר העתים לר' יהודה ברצילוני דפוס ברלין ע' ר"ף: ולאחר שמפטירין בנביא ומתרגמינן אי איכא דרושא וכו' ולאחר שאומר תהלה לדוד מחזירין ס"ת למקומו. וכן הוא באבודרהם דפוס פראג דף נ"ב ע"ב: ואומר קדיש עד לעילא וגלל ס"ת וכו' ואמרי התם אמר רבי תנחום אמר רבי יהושע וכו' ואח"כ מברך המלך וכו' ומחזיר ס"ת למקומו. עיין גם טור או"ח סי' רפ"ד: ומפטירין בנביא וכו' ומחזירין ס"ת למקומו. ובצרפת ובאשכנז נ"כ היו מפטירין קודם חזרת ס"ת. במחזור ויטרי (דפוס ברלין ע' צ"ז והלאה, ובכ"י שלי סי' תקה"ל, ע' קמ"ב והלאה) איתא: לאחר שקראו כולה או' החזן קדיש עד דאמירן ועומד המפטיר וקורא שלשה פסוקין בפרש' ומברך לפניה ולאחריה כחוק הקוראין ואחר כך מפטיר בנביא ומברך לפניה ולאחריה כעניין זה וכו' ופותח באשרי ועומד להכנים ספר תורה למקומו. ואין להרבות בראיות יותר מזה כדי להראות שמנהג הנהוג בימינו הוא המנהג שנהגו הקדמונים הנז"ל בבבל, באיטליא, בספרד, ובצרפת ובאשכנז בכל מקומות מושבותיהם. הם בודאי הלכו בעקבות חכמי התלמוד הבבלי. אולם מסכת סופרים שנסדרה בארץ ישראל או ע"י חכמי ארץ ישראל בבבל, מראה בכמה מקומות את המנהג העתיק של בני ארץ ישראל בימי התנאים והאמוראים הסבוראים והגאונים הראשונים.

עלינו להקור באיזה סדר או באיזה מנהג או מדינה נשאר רמז למנהגם של בני ארץ ישראל המתנגד למנהגם של בני בבל, איטליא, ספרד, צרפת ואשכנז.

זה כמה שנים שנגלו סידורי אנשי תימן, כמה הכמים נתחבטו לרשום ברשימותיהם את הסידורים האלו ולהוציא מטמוני מסתרים מתוכן. הלא המה ההכמים ר' יום טוב ליפמן צונץ (בהמזכיר חלק י"ג, ע' נ"ח—נ"ט), ר' משה שטיינשניידר (נ"כ שם, ע' נ"ד והלאה, וגם ברשימת כתבי יד ברלין, חלק ב', ע' ס"א), ור' אברהם נייבויער (במכתב חדשי, חלק כ', תרל"א, ע' ש"ך — שכ"ו), ואחרון אהרון חביב ר' בנימן זאב באכער (ברבעוני חלק י"ה, ע' תקפ"א והלאה), ואחרים [1]). ומקום הניחו לנו ההכמים האלו להתגדר בו ולהראות כי אנשי תימן החזיקו בידם את סדר חזרת ס"ת כמו שהוא מסודר במסכת סופרים.

ראשונה בכת"י תימני שלי סי' של"ה שנכתב בשנת הת"ה ליצירה והיה ברשותו של ר' יצחק בירב אברהם ונה (עיין מה שכתבתי עליו בהצופה שנה שביעית, דף ד') נמצא בעמוד ע"ג בזה"ל: וכשגומרין לקרות מחזיר ספ' תו'

---

[1]) פוזנאנסקי שם, והיינריך Fragment eines Gebetbuches aus Jemen, Wien 1902, עיין על זה בראדי צ' פ' הב' ב' חלק ז' תרס"ג, ע' מ"ח והלאה.

למקומו ואומ׳ קדיש ומוציא ספר תורה למקומו ואומ׳ קדיש ומפטיר בנביא מענין היום וכו׳ אומרין אשרי יושבי ביתיך תהלה לדוד ואומ׳ קדיש ועומדין ומתפללין וכו׳. בע׳ קי״ח בסדר הוצאת ספר תורה בפסח איתא: תם יקול קדיש ומוציא ספר תורה קורין בו ה׳ בני אדם משכו וקחו ואומ׳ קדיש ומוציא ספר שני קורא בו המפטיר ובחדש הראשון ומחזיר הספר למקומו ואומ׳ קדיש ומפטירין בעת ההיא וכו׳ ואחר כך עומד שלי׳ צבור ומסדיר תפלת מוסף. ומעמוד קכ״ב נראה ברור כי במנהג תימן החזירו ס״ת הראשון ואחר כך הוציאו את הספר השני כי שם איתא: ומוציא ספר תורה וקורין בו ה׳ בני אדם ויהי בשלח ומחזירו ואומ׳ קדיש ומוציא ספר שני וקורא בו המפטיר וכו׳.

שנית בכ״י שלי סי׳ רס״ד שנכתב בשנת התכ״ב ליצירה נמצא הסדר להוצאת ס״ת ולהכנסת ס״ת בע׳ ט״ל והלאה בזה האופן: הקדמה להוצאת ספר תורה אומ׳ ש״ץ אתה הראית לדעת וכו׳ ועומד הראשון המברך בספר תורה ואוחז בשתי ידיו בשעת ברכה וכך הוא מברך וכו׳ ועומד שני לברך אחריו וכן עושה כמו הראשון וכן כולם עד שגומרין שבעה לברך בפרשה שלאותה שבת וכך הוא סדר העומדים לקרות בתורה כהן עומד ראשון לוי עומד שני ישראל עומד שלישי ממונה על הצבור רביעי בחור עומד חמישי קטן עומד ששי זקן עומד שביעי ונהגו שיהא העומד לקרות ההפטרה בנביא חוזר וקורא שלשה פסוקים או יתר ממה שקרא השביעי וכשגומרין מחזיר ספר תורה למקומו ואומ׳ קדיש ומפטיר בנביא מעין הפרשה ומברך לפניה ככה וכו׳. ובעמוד מ״ג כופל המסדר את דבריו בזה״ל: ואומ׳ בפתח ההיכל יהללו את שם וכו׳ ומכנים ספר תורה בהיכל ואומ׳ שובה למעונך וכו׳ חדש ימינו כקדם ואומ׳ קדיש ואחר כך מברכין ברכות שלהפטרה כמו שנזכר למעלה. תפלת מוסף אומ׳ אשרי יושבי וכו׳ תהלה לדוד ואומ׳ קדיש ועומדין ומתפללין. ובעמוד ק׳ איתא: ובעד אן יכמל ש״ץ אלהלל יקול קדיש ויכרג ספר תורה וקורין בו חמשה בני אדם משכו וקחו ואומ׳ קדיש ומוציא ספר שני וקורא בו המפטיר ובחדש הראשון ומחזיר הספר למקומו ואומ׳ קדיש ומפטיר בנביא בעת ההיא וכו׳. וגם בכ״י זה מצינו בבירור בע׳ ק״ה כי מחזירין את ספר הראשון קודם הוצאת ספר שני.

שלישית בכ״י שלי סי׳ של״ז שנכתב בשנת אתתקס״א לשטרות (התי׳ ליצירה) בעיר דמאר ע״י סעדיה בן מעודד הידוע אלמעברי מכיל ג״כ בע׳ נ״ח: וגומ׳ התפלה ואומ׳ קדיש ומוציא ס״ת וקורין בו ז׳ בני אדם אין פוחתין מהם אבל מוסיפין עליהן והשביעי שקרא בתורה הוא שמפטיר בנביא ונהגו שיהיה אחד עומד וקורא ג׳ פסוקים מסוף הפרשה שהשלים בו הז׳ וכו׳ וכשגומרין לקרות מחזיר ס״ת למקומו ואומ׳ קדיש ומפטיר בנביא מענין היום וכו׳. כאן אנו רואים שלפי מנהג כ״י זה השביעי הוא המפטיר. בגמרא מגלה דף כ״ג ע״א הקשו בני ישיבה אם מפטיר עולה למנין שבעה או לא רב הונא ור׳ ירמיה בר אבא חד אמר עולה וחד אמר אינו עולה ובתוספות שם פסק ר״ת דקימא לן כמאן דאמר עולה אולם התוספות בד״ה כיון דמשום מזכירים מנהגם שהוא ג״כ מנהגנו שאנו נוהגין בכל שבתות השנה שהמפטיר חוזר וקורא. הרי גם בזה יש הילוף בין מנהגם של אנשי תימן ומנהגנו, ונראה שהמלות האלו: ונהגו שיהיה אחד עומד וקורא ג׳

פסוקים מסוף הפרשה שהשלים בו הז׳ נתוספו אחרי כן כדי להשוות את המנהגים. המסדר מעתיק ג״כ את סדר הוצאת ספר תורה בשבת מסידורי ספרד והוא מתאים עם מנהגנו. אולם צריכים אנו לעורר כי לפי מנהג האחרון קטן עולה למנין שבעה אבל לא למנין ג׳ והוא על פי הברייתא במגלה שם: הכל עולין למניין שבעה ואפילו קטן וכו׳. ובתפלת הפסח נמצא בע׳ צ״ג: תם יקול קדיש ומוציא ס״ת קורין בו חמשה בני אדם משכו ואומ׳ קדיש ומוציא ספר שני קורא בו המפטיר ובחדש הראשון ומחזיר הספר למקומו ואומ׳ קדיש ומפטירין בעת ההיא וכו׳ ואחר כך עומד ש״ץ ומסדיר תפלת מוסף. בסדר תפלת שביעי שלפסח הוא כמו בכתבי יד שלי״ה ורס״ד.

רביעית בכ״י שלי סימן קמ״ט, ע׳ ל״ה שנכתב בשנת הת״ו נמצא זה הסדר: והשביעי שקרא בתורה הוא המפטיר בנביא ונהגו שיהיה אחד עומד וקורא ג׳ פסוקים או יותר מסוף הפרשה שהשלים השביעי וכשמשלימין הענין גולל החזן הספר ואומ׳ הנותן תשועה למלכים וכו׳ מי שבירך אבותינו וכו׳ ואומ׳ החזן ומוליך הספר להכניסו למקומו וכו׳ חדש ימינו כקדם ואומ׳ יתגדל ואחר כך עומד אחד ומפטיר בנביא וכו׳. וכן הוא גם בסדר קריאת התורה קודם מוסף של פסח שמוציאין ספר תורה וקורין ואומרין קדיש ומחזירין את הספר ומוציאין ספר שני ומחזירין הספר למקומו ואומר קדיש ומפטירין ואחר כך עומד שליח צבור וכו׳.

חמישית בכת״י שלי סימן שע״א שנכתב בשנת התפ״א בתימן ע׳ מ״ד יש בו זה הסדר: ומוציא ספר תורה וקורין בו שבעה בני אדם. וקטן עולה מן המנין. וכו׳ והמשלים בפרשה אומר קדיש בעלמא כמו שאמר הרמב״ם ועומד מברך שמיני ומברך בתחילה ובסוף וגוללים ספר תורה וכו׳ ואומ׳ מי שבירך מה רב טובך וכו׳ לך יי הגדולה והמשלים בשמיני אומר ההפטרה, ברוך יי אשר נתן מנוחה וכו׳ וכופלו הצבור פעם אחד ומחזירין הספר למקומו ואומר מזמור לדוד וכו׳ ואומר בפתח ההיכל יהללו וכו׳ וכשמכנים הספר להיכל אומר שובה למעונך וכו׳ יתגדל ומברך על ההפטרה וכו׳ וכשמשלים ברכת ההפטרה אומר אשרי ביתך וכו׳ קדיש עד לעילא:

ששית בכ״י שלי סימן רס״ה שנכתב בתימן בתחלת המאה הי״ח׳ למספרם איתא בע׳ נ״ו: ומוציא החזן ספר תורה וקורין בו שבעה גוברי כהן ולוי וחמשה מישראל בפרשת השבוע ואם יש שמחה בקהל קורים כמה שירצו וכשמשלימין לקרות גללין ספר תורה ומחזירין אותו למקומו ואומ׳ קדיש ועומד המפטיר בנביא וקודם שיקרא ההפטרה מברך לפניה וכו׳ ואומרין יי הושיעה וקדיש ועומדים להתפלל תפלת מוסף וכו׳. כאן יש להעיר כי גם מנהג בגדאד אומרים הפסוק ה׳ הושיעה קודם אשרי יושבי לפני הכנסת ס״ת. עיין מעשה נסים, חלק שני, סדר תפלה לכל שבתות השנה כמנהג ק״ק ספרדים מע שרח בל׳ ערבי, ע״י נסים אלישע אליהו וכריה אלישע חזן ק״ק כנסת אליהו בעיר בומבאי, תרמ״ס.

שביעית בכ״י שלי סימן של״ט שנכתב בשנת בקל״א לשטרות (תק״ף ליצירה) ע״י שלם בן מעודד בן יחיא בן מעודד אלבשארי מביא זה הסדר בע׳ קמ״ט והלאה: הוצאת ספר תורה בשבת מסידורי ספרד אחר תפלת תמיד של שבת אומ׳ תתקבל ועומד החזן בפתח ההיכל ואומ׳ אתה הראית וכו׳ ומוציא הספר וכו׳

ופותחו ואומ׳ וזאת התורה וכו׳ כסדר הכתו׳ למעלה בתפלת החול ומברכים ז׳ בני אדם אין פוחתין מהן אבל מוסיפין עליהן וקטן עולה למנין ז׳ אבל לא למנין ג׳ והז׳ שקרא בתורה הוא שמפטיר בנביא ונהגו שיהיה אחד עולה וקורא ג׳ פסוקים מסוף הפרשה שהשלים בו הז׳ וכו׳ וכשמשלימין לקרות גולל הס״ת ואומ׳ מה רב טובך וכו׳ ומעמידו על התיבה ומברך למלך ולקהל ככה וכו׳ ואומ׳ החזן ימלוך ייי ונושא החזן הספר ואומ׳ יהללו וכו׳ ואומ׳ בפתח ההיכל ייי הוא האלהים וכו׳ ומכנים הספר למקומו ואומ׳ שובה למעונך וכו׳ ואומ׳ קדיש ומפטיר בנביא מענין היום וכו׳ אומרין אשרי וכו׳ ואומ׳ קדיש ועומדין ומתפללין.

שמינית בכת״י שלי סי׳ ת״כ שנכתב בשנת בכ״ח לשטרות (התע״ח ליצירה) בע׳ ה׳ נמצא: וכשגומרין מחזיר ס״ת למקומו ואומר קדיש ומפטיר בנביא מענין הפרשה וכו׳. ובע׳ ט״ל: ומוציא ס״ת וקורין בו חמשה מן משכו ואומר קדיש ומוציא ס״ת שני וקורין בו המפטיר ובחדש הראשון ואומר קדיש ומפטירין וכו׳.

מכל אלו הכתבי יד נראו לנו כמה שנויים בין הסדר לאנשי תימן ובין שאר הסדרים. הראשון בחילוף המנהגים שאצל התימנים קטן עולה למנין שבעה. השני שהם אינם מוציאים ב׳ ספרי תורות כאחד ביום שיש בו ב׳ ספרים. וראוי לעורר כי מנהג זה נמצא גם כן בסידור של ק״ק חלף (ארם צובה). ישנם לפנינו שתי הוצאות מזה הסידור. בסוף ההוצאה הראשונה אנו קורין: תם ונשלם החלק השני מהסידור של ק״ק חלף: נדפס עם רב העיון על ידי קרניאל יצ״ו בן ברוך אדילקינד ז״ל במצות המפואר ר׳ אברהם יצ״ו בכ״ר אהרן בן בנשת נ״ע בחדש תמוז רפ״ז בויניציאה. בע׳ תר״ג ע״א והלאה נמצא ומוציאין ספר תורה וקורין בו ששה גברי או יותר בפרשת אחרי מות עד ויעש כאשר צוה יי את משה. ואומרי׳ קדיש לעילא ומחזירין הספר תורה למקומו ומוציאין ספר אחר וקורא בו המפטיר קרבן היום בפרשת פנחס וכו׳. ובדף תרנ״ז ע״ב: ואומרין קדיש לעילא ומחזירין ספר תורה למקומו ומוציאין ספר תורה אחר וכו׳. ואומרים יי הושיעה המלך ואשרי וכו׳ ומחזירין ספר תורה למקומו וכו׳. הרי גם בני ארם צובה אומרים קודם החזרה את הפסוק ה׳ הושיעה כמו שראינו לעיל בכ״י סי׳ רס״ה ובמנהג בגדאד. ועלינו להראות אחרי כן שמנהג ארם צובה ומנהג בגדאד שוה באיזה דברים עם מנהג התימנים. וכן בהוצאה השניה של סידור חלף שהיא כמדומה לי יחידה בעולם ויש לי ממנה ב׳ חלקים. חלק הראשון מכיל מדף כ״ה עד ק״ך, ומדף קל״ז עד קמ״ד, ומדף קס״ג עד קצ״ט. ומחלק השני יש לי דף ד׳ וה׳. ומדף י׳ עד קי״ב, ומדף קכ״ט עד קנ״ב, מדף מ׳ ע״ב והלאה אנו לומדים שבני ארם צובה מוציאין בראש השנה ספר תורה וקורין בו חמשה גברי או יותר בפרשת וה׳ פקד את שרה ואחר כך מחזירין ספר תורה למקומו ואומרים קדיש לעילא ומוציאין ספר אחר שקורא בו המפטיר. השלישי שאצל התימנים המפטיר עולה למנין שביעי כמו שראינו למעלה. ועל כולם החילוף הרביעי שהתימנים מחזירין את הספר קודם ברכת וקריאת ההפטרה בנביא ועל פי זה מובן מנהג של מסכת סופרים שקריאת המפטיר וברכת הנביא ל א ח ר ש מ נ י ח י ן ס פ ר ת ו ר ה ב מ ק ו מ ו, ומפני שמנהג זה לא היה ידוע במערב השתבשו הלבלרים בנוסחאות של מסכת סופרים וגם המפרשים לא יכלו למצוא ידיהם בפירוש הענין. ולפי מנהג התימנים הפירוש

עולה יפה. ודבר תימה הוא שבתכלאל כמנהג כל קהלות הקדש תימן יע"א, ירושלם תרנ"ד ח"א דף קל"ח ע"א וכו' לא נמצא המנהג כמו שהוא בכתבי היד. נעתיק כאן הסדר כמו שהוא בדפוס: ומוציא ס"ת ואומר הוא והצבור ויהי בנסוע וכו' ואח"כ מפטיר בנביא מענין הפרשה ומברך לפניה בנוסח זה וכו' ואח"כ אומר ה' הושיעה וכו' אשרי וכו' ואומרים בעמידה מה רב טובך ואח"כ מברך למלך ולקהל וכו' ומזכיר נשמות ומחזיר הס"ת להיכל. וגם המפרש מהר"ר יחיא בכהר"ר יוסף צאלח שהיה ראב"ד ור"מ ומ"ץ בעי"ת צנעא ואגפיה וכל ערין התימן, בעל המחבר ספר עץ חיים, ושו"ת פעולת צדיק לחיים, וספר שערי קדושה, וספר חלק הדקדוק, לא זכר בפירושיו אפילו אות אחת ממנהג שבכתבי היד.

נפן עתה לנוסחאות של ברכת ההפטרה אצל התימנים. בכתבי יד שרשמנו למעלה מצינו ב' נוסחאות. בכתבי יד סי' של"ה, של"ז, שע"א, רס"ה, וסי' רל"ח, סדר הברכות כך הוא: א) צור כל העולמים, ב) רחם על ציון כי היא בית חיינו ולעלובת נפש תושיע ותנקום נקם מהרה בימינו ותבנה מהרה בא"י בונה ירושלם, ג) את צמח דויד מהרה תצמיח וקרנו תרום בישועתיך בא"י מגן דויד, וד) על התורה ועל הנביאים. בכ"י של"ש הגירסא על התורה ועל העבודה ועל הנביאים. בכ"י רס"ה הגירסא על התורה ועל הנביאים. בכ"י רע"א על התורה ועל העבודה. בכ"י של"ז הגירסא על התורה ועל הנביאים. וגם התכלאל מביא זאת הנוסחא והמפריש אומר: ה"נ בלי תוספת ומגרעת ונוסח תחלת ראש ברכה זו את צמח לא שמחנו כמו שגורסים בדפוסים ובגמרא פסחים פע"פ דף קי"ז ע"ב משמע בשיטות כגירסתנו דאי' התם אמר רבא בר שילא דצלותא מצמיח קרן ישועה דאפטרתא מגן דוד ועשיתי לך שם גדול ומדקאמר הגמרא על שינוי התימת הברכה משמע דראשית הברכה ושאריתם נוסחא חד אית להו דצלותא ודאפטרתא ולית שינוי בינייהו דו"ק ע"כ. נוסחא זו נמצאת ג"כ בסדר רב עמרם גאון דפוס ברלין, ובסידור חלף הוצאה שניה דף ע"ט ע"ב הנוסחא: א) צור כל העולמים, ב) רחם על ציון כי היא בית חיינו ולעגומת נפש תנקום נקם במהרה בימינו תשכון בה לעולם ועד כימי קדם סלה בא"י בונה ירושלם, ג) את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח וקרנו תרום בישועתך כי לישועתך קוינו כל היום בא"י מגן דוד, וד) הנה לנו כי אתה אבינו ומלוך עלינו כי אתה מלכנו ושבתות קדשך באהבה וברצון הנחלתנו בא"י מקדש השבת. הברכה הרביעית בנוסח ארם צובה משונה מכל הנוסחאות אשר זכרנו למעלה.

הנוסחא השניה של ברכות ההפטרה נמצאת בכ"י רס"ד, קמ"ט, ות"ק, וזו היא סדרן: א) צור כל העולמים, ב) רחם על ציון, ג) שמחנו יי אלהינו באליהו הנביא עבדך ובמלכות בית דוד משיחך במהרה יבוא ויגל לבינו על כסאו לא ישב זר ולא ינחלו עוד אחרים את כבודו כי בשם קדשך נשבעת לו שלא יכבה נרו לעולם ועד בא"י מגן דוד, וד) על התורה ועל העבודה ועל הנביאים. בכ"י קמ"ט נוסחת רחם מתאמת עם נוסחת ארם צובה, וכן גם בכ"י ת"ך ולעגומת נפש.

ראינו למעלה כי מנהג תימן שוה בכמה פרטים למנהג ארם צובה. יש בידינו חומר רב להחליט כי לא רק בסדר ההפטרה הם שוים, אבל גם בענינים אחרים. למשל הקידוש שאומרים אנשי תימן בעשייה בלילי הפסח משונה מכל הנוסחאות

והמנהגות שידועים לנו. בכ״י שלי סי׳ של״ח נוסח הקידוש הוא: ב״א ייי אמ״ה אשר קדשנו מכל עם ורוממנו מכל לשון. בחר בנו וגדלנו רצה בנו ופארנו תרומה הבדילנו מכל עם ארץ חמדה הנחיל אותנו קדש את שמו בעולם בגלל אבות שעשו את רצונו. גבורות עשה למענהו ואין חקר לנפלאותיו. עדת קדושים אותנו קרא כרם חמדה ונטע שעשועים. ויקראם סגלה לשמו וראשית לקחם מכל גויי הארצות שהם משולים בצבא מרום ומכוננים ככוכבי רקיע. ויהיו עליונים בקרב תבל ונכבדים על כל האמות זיו פניהם כזיו השמש ומראה דמותם כמלאכי שרת. להם יראו מלכים וקמו שרים וישתחוו למען ייי אשר נאמן קדוש ישראל אשר בם בחר. כל רואיהם יכירום כי הם זרע ברך ייי יקדישנו קדושת עולם ושמו הגדול עלינו קרא. אותנו קרא עדה לשמו סגלה ונחלה מימות עולם. ויקרבנו לפני הר סיני ויגישנו לפני חורב. ויורישנו דברי חיים כתובים באצבע הדרו. ויעש לנו ייי אלהינו נסים וגבורות ויגאלנו מיד אויב. ותתן לנו ייי אלהינו משפטים ישרים ותורות אמת חקים ומצוות טובים. ותתן לנו ייי אלהינו באהבה מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון את יום טוב מקרא קדש הזה את יום חג המצות הזה זמן חרותינו באהבה זכר ליציאת מצרים. ובחר בו ביום הזה מכל הימים וירצה בו ויקדישהו מכל הזמנים להיות מהללים בו על פלאי מעשיו להיות מזכירים אותו בכל שנה ושנה. להודיע כי בו הוציא ייי את עבדיו את ישראל ממצרים אותנו מלט. להודיע כי בו עשה ייי נקמות באויביהם וכי שקע צריהם בים. להודיע כי בו קבלו עליהם עול מלכותו ברצון ועבדוהו בלבב שלם. להודיע כי בו עשה ייי אלהינו נסים וגבורות לאהביו ונפלאות רבות לבני ידידיו. כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים ומועדי קדשך בשמחה ובששון הנחלתנו ב״א ייי מקדש ישראל והזמנים. בסידור של ק״ק חלב (הוצאה שניה) חלק א׳ דף קי״ט ע״ב נמצא הקידוש אות באות עם שנויים שאין בהם ממש כמו במקום אשר קדשנו גורס בדפוס אשר בחר בנו או במקום הבדילנו מכל עם בדפוס מכל גוי וכדומה לזה. הקידוש הזה נמצא ג״כ בכ״י סי׳ נ׳ ע׳ ח׳ והלאה, ובכ״י שלי סי׳ קמ״ה ע׳ ט׳. והמפרש ר׳ יחיא בר יוסף בן צאלח אומר בפירושו עץ חיים שם: יש מערערים על נוסח זה מטעם דהוי הפסק ומנהג קדמונים עיקר ויש להביא לו סמוכות ממ״ש הטור והש״ע סי׳ תקס״ו מגמ׳ ע״ז דאם בא לומר בכל כל ברכה מעין אותה ברכה אומר רק שיתחיל מעין הברכה ואח״כ יכול להאריך כפי רצונו ועיין עוד בסימן תקע״ט בטור ונוסח זה ממש נדפס גם בסידור חלב וקבלה בידינו כי נוסח זה מרבינו סעדיה גאון זלה״ה ע״כ. ובסדר העשיה יש לנו ענין אחר שבו התימנים ובני ארם צובה שוים. להתימנים נמצא תוספת אגדה שמתחלת: אמרו רבותינו זכרונם לברכה כשירד הקב״ה על המצריים למצרים ירדו עמו תשעת אלפים רבבות, שמקימה בין ויוציאנו ה׳ ממצרים לא על ידי מלאך וכו׳ ובין ביד חזקה ובזרוע נטויה וכו׳ וגם כאן אומר המפרש: נמצא תוספת אגדה זו בסידור חלב מהמדרש וראוי לאמרה להזכיר חסדי המקום ב״ה ואהבתו וחבתו לעם נחלתו לא עשה כן לכל גוי, וזה נוסחה. המפרש מזכיר גם במקום אחר את סידור חלב וממנו אנו לומדים דבר חדש כי היה לפניו ההוצאה הישנה שאת ההוצאה נדפסה בשנת רנ״ו, הוא אומר בעץ חיים (עיין כ״י סי׳ נ׳ ע׳ י׳): גם

הרשב"ץ בספרו יבין שמועה דף ל' ע"ב הביא כדברי רי"ף וסיים בה וכן אנו נוהגים. גם האחרונים רמ"א ולבוש ורש"ל סי' כ"ו הביאו כן ושכ"ד רוב האחרונים שכן המנהג. וכן תמצא בפיוטי הראב"ע ז"ל שאומר שם על כל כוס וכוס ברכה ידידסב רנני בסידור הלה עיי"ש. בכ"י שלי סי' כ' שמכיל אגדה של פסח כמנהג אנשי תימן מאמר זה שמתחיל אמרו רבותינו אינו מובא שם. אולם מצינו שם את התוספות שהורגלו בהן אנשי תימן למשל המאמר שמתחיל אתה גאלת את אבותינו ממצרים וגם המאמר ומנין שנתן לנו את ממונם שנתוסף בין אלו הרג את בכוריהם ובין אלו נתן לנו את ממונם.

ובחפשי את מנהג ארץ אבותי זצ"ל מצאתי כי אנשי בגדאד נתנו מקום בהגדה שלהם לכל אלו התוספות. אתן לפני הקוראים את סדר ההגדה של פסח כפי מנהג בבל מיוסד על פי ששה כתבי יד סימנים ס"ט, רל"ח, רס"ג, קל"ה, קל"ח ותי"ס. בראשונה אומרים הא לחמא עם שרח ערבי, ואח"כ מה נשתנה. ואגב אורחא יש להעיר כי קודם הארבע שאלות יקום הילד ואביו שואל אותו מנין גית (כלומר מאין באת) והוא משיב מן מצרים, ואביו שואלו וין ראיית (לאן אתה הולך) והוא משיב לירושלם ואיש זואדתך (ומה הצידה לדרך) והוא משיב מה נשתנה (עיין סדר הגדה של פסח, בגדאד תרס"ח: ויפע אל קערה מן קדאמו יתא יסאל אל ולד בעד מא אבלגא לייש קאעד תמד אל קערה מאל אל מצה, ובעדה יקום אל ולד יקרא מה נשתנה לשון ושרח כל פסוק. ומעתאד יסאלונו מנין גית וינאווב מן מצרים וין ראייח. לירושלים. ואיש זוואדתך. מה נשתנה). ועוד יש להעיר כי סדר השאלות הוא: מטבלין, חמץ או מצה, ירקות, מסובין. כן הוא גם בתכלאל תימן ובסידורי ספרדים. אולם במחזור ויטרי (כ"י שלי תקהיל בי"ע ריח) הסדר חמץ ומצה ירקות מטבילין ומסובין. ואח"כ אומרין על זה הסדר: מעשה ברבי אליעזר ברוך המקום מתחלה עובדי ע"ז ברוך שומר הבטחתו. היא שעמדה צא ולמד ויוציאנו ה' ממצרים ועברתי בארץ מצרים. אמרו רבותינו זכרונם לברכה כשירד הקב"ה על המצריים במצרים ירדו עמו תשעה אלפים ורבבות מהם מלאכי אש ומהם מלאכי ברד, ומהם מלאכי זיע ומהם מלאכי רתת ומהם מלאכי חלחלה, רתת וחלחלה אוחזת למי שהוא רואה אותם אמרו לפניו רבונו של עולם והלא מלך בשר ודם כשהוא יורד למלחמה שריו ועבדיו מקיפין בכבודו, ואתה מלך מלכי המלכים דיין עלינו שאנחנו עבדיך והם בני בריתך, נרד ונעשה עמם מלחמה אמר להם אין דעתי מתקררת עד שארד אני בעצמי אני בכבודי אני בגדולתי אני בקדושתי אני ה' אני הוא ולא אחר, ביד חזקה, רבי יוסי הגלילי, רבי אליעזר, רבי עקיבה, כמה מעלות. לאחר שאמרו אלו הרג בכוריהם וקודם אלו נתן לנו את ממונם מוסיפים פסקים: ומנין שנתן לנו את ממונם שנאמר וינצלו את מצרים עשאוה כמצודה שאין בה דגן, דבר אחר עשאוה כמצולה שאין בה דגים למה מחבב הכתוב את בזת הים יותר מבזת מצרים, אלא מה שהיה בבתים נטלו במצרים ומה שהיה בבתי תסוראות נטלו על הים וכן הוא אומר כנפי יונה נחפה בכסף זו בזת מצרים ואברותיהא (!) בירקרק חרוץ זו בזת הים, ותרבי ותגדלי ותבואי, זו בזת מצרים, בעדי עדים זו בזת הים, תורי זהב נעשה לך זו בזת מצרים, עם נקודות הכסף זו בזת הים. ואח"כ אומרים על אחת

כמה יכמה, רבן גמליאל, ובין פסח ובין מצה מוסיפים פיוט המתחיל אמונים ערכו שבח, סימן אהרן כהן. הפיוט הזה בא להם מסידור ארם צובה כמו שנבאר לקמן. וראוי להעיר כי פיוט זה לא נזכר בסידורי התימנים. אחרי דברי רבן גמליאל, אומרים: בכל דור ודור, לפיכך אנחנו חיבים, הללויה, בצאת ישראל, ברכת אשר גאלנו. וכאן מוסיפין הפיוט אתה גאלת את אבותינו ממצרים שהוא על סדר א״ב, שפוך חמתך וסוף ההלל, הודו לה׳ כי טוב, נשמת עד ומעולם ועד עולם אתה אל. מזה אנו רואים כי ההוספות האלו הם שוות עם מה שהוסיפו בסידורי ארם צובה ובסידורי התימנים. המדפיס של ספר שירות ושבחות בגדאד (בלי שם מקום וזמן) שלמה בכור חוצין השתמש בסידור ארם צובה כמו שאמר בעצמו לפני שיר סי׳ קנ״ו: פיוט נאה להרב כמהר״ר סעדיה בר צדקה ז״ל העתקנו אותו מסידור תפלה כמנהג ק״ק ארם צובה בעיר ויניציאה בבית השר דניאל בומבירגי בשנת רפ״ז. וזה היא ההוצאה מוסב על ההוצאה הראשונה כמו שזכרנו למעלה.

וכאן המקום לפרש את דברי רב עמרם גאון שאמר בסדר שלו (הוצאת פרומקין, ירושלם תרע״ב, דף ק״ה ע״א): ומביאין מיני ירקות כגון חמא או חסא אי נרגירא או כוס ברתא ומביאין חרוסת ששמו הליק״א שעושין אותו במקומנו מן תמרים ולוקחין כל אחד ואחד מירקות הללו ומברכין, ע״כ. השם הזה נשאר מימות הגאון עד היום הזה במנהג ארם צובה ובמנהג בבל. ועד היום עושים את החרוסת שלהם שקורין הליק מן התמרים. בסידור מנהג חל״ב הוצאה שנית דף ק״ך ע״ב איתא: ויגמסון פי אל הליק ויאכלון ויבארך בעדה בורא נפשות וכו׳. בכ״י שלי סי׳ ת״פ שמכיל הגדה כפי מנהג בבל מדבר בע׳ ע״א: כם וחליק כם חליק ומצה. וכן בהגדה של פסח בדפוסים כמו ספר הגדה של פסח עם פתרון ערבי כמנהג ק״ק בגדאד ואנפיה. בגדאד תרנ״ו, דף כ״ו ע״א: מריר יאכד מרור (כם) מקדאר כזית ויגמצו פי אל חרוסת (חליק) וינפצו ויבארך וכו׳, כורך יאכד מן מצה אל תאלתא כזית ומרור כזית ויגמצהום פי אל הליק ויאכלהום בתכווה.

וכן מצינו שהוסיפו הבבליים בתיקון הטל ובתיקון הגשם תפלה אחת לש״ץ שמתחלת: מדכר עבדיכון קודמיכון דיעבר זמן מוריד הגשם ובא זמן מוריד הטל. הראשון שהוסיף התפלה הזאת במנהג בבל היה החכם המפורסם ששון מרדכי משה שהיה חזן בצלאת אל כבירי (בבית הכנסת הגדולה). ומצינו אותה בראשונה בכ״י סדר תפלה כמנהג בגדאד (כ״י שלי סי׳ ר׳) שנכתב ע״י בני ה׳ מרדכי בן ח״ר ששון מרדכי משה מרדכי שנדוך. ח״ר ששון העתיק את התפלה הזאת מסידור של ק״ק חלב הוצאה ראשונה דף תרנ״ח ע״ב. לפי המסורת אצל אנשי בגדאד הטעם להוספה הזאת כי פעם אחת נעצרו הגשמים לבא ועלה ח״ר ששון לתיבה והתחיל להתפלל מדכר עבדיכון וירדו הגשמים. ומאותו העת עד היום מחזיקים בתפלה הזאת.

כפי מנהג בגדאד העולה לתורה אומר קודם שמתחיל לברך: רבנן ברכו את ה׳ המבורך (עיין כ״י שלי סי׳ ר׳. ע׳ קכ״ט, וכ״י סי׳ ר״א. ע׳ צ׳). המנהג הזה נמצא ג״כ בסידור ק״ק חלב הוצאה שניה חלק א׳ דף ע״ט ע״א: ומראין ספר

תורה לעם יקרין שבעה גברי או יותר בפרשת השביע והעולה לקרות אומר רבנן ברכו את ה' המבורך.

מכל מה שלקטנו מכתבי יד התימנים יכולים אנו להחליט כי לפי מנהגם המפטיר היה קורא בנביא אחר שהיו מחזירין את התורה להיכל ולא כמו שאנחנו נוהגים, הן אשכנזים, הן ספרדים, הן במזרח, הן במערב שקורין בנביא קודם חזרת הס"ת למקומו. שנית אנו רואים כי אצל התימנים המפטיר וגם הקטן עולים למנין שבעה. שלישית אנו לומדים כי התימנים וגם היהודים בארם צובה אינם מוציאין ב' ספרי תורה כאחת ביום שקורין בב' ספרים, אלא זה אחר זה. רביעית אנו לומדים כי היו להם ב' נוסחאות בברכת ההפטרה לאחר הקריאה וגם בזה שוים התימנים עם ארם צובה. חמישית אנו רואים, שהתימנים ובני ארם צובה מוסיפים פסוק ה' הושיעה לפני תהלה לדוד ובזה גם בני בבל הלכו בעקבותם. ששית ראינו את ההוספות שנמצאו בהגדה של פסח לפי מנהג אנשי תימן, ארם צובה ובני בבל. יש דברים שמתאימים בהם בני בבל עם בני ארם צובה והשינוי אינו במנהג תימן, כמו במנהג לעולה לספר תורה או בהוספות לתיקון הטל.